

ВІДГУК

офіційного опонента Войтович Надії Миколаївни
про дисертацію Іванчука Василя Петровича
«Померлі в обрядах і віруваннях кінця ХІХ – початку ХХІ століття
(на матеріалах Гуцульщини)»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Нині, в умовах засилля масової культури, все більшого значення набувають традиційно-побутові цінності. Особливо часто сучасна людина звертається до духовних скарбів народу, апробованих упродовж тисячоліть. Тому кожне нове етнографічне дослідження, незалежно навіть від його конкретної теми, викликає підвищене зацікавлення і підтримку.

Сказане стосується і рецензованої дисертації Василя Іванчука, адже його тема пов'язана зі специфічною ділянкою народної духовної культури українців – традиційними уявленнями про померлих, репрезентованими у віруваннях та обрядах гуцулів кінця ХІХ – початку ХХІ століття.

Як це не дивно, такі уявлення, незважаючи на «причетність» до сфери потойбіччя, й досі є невід'ємною складовою майже всіх сфер земного життя, зокрема й календарної та сімейної обрядовості, поминальних ритуалів тощо. Зважаючи на цю обставину, а також на загальний стан її дослідження, автор цілком слушно поставив собі за мету комплексно проаналізувати, реконструювати та «зв'язати» в єдине ціле три тематичні компоненти □ поховальну обрядовість, демонологічних персонажів маністичної генези та поминальні мотиви у народному календарі гуцулів.

Слід віддати належне дисертанту за вибір та аналіз саме Гуцульщини, бо попри ілюзію всюдослідженості, уявлення та вірування про померлих, ґрунтовані на комплексному поєднанні трьох вище зазначених складових,

залишаються не вивченими, тому й спеціальних наукових студій досі немає. На жаль, і українські, і зарубіжні дослідники вивчають предмет даної дисертаційної роботи в окремих аспектах, коли одні розвідки стосуються поховальної обрядовості, інші – поминальних мотивів у календарній обрядовості, ще інші – вірувань про «нечистих» покійників.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їхня наукова достовірність. Дисертаційна робота Іванчука В. П. є самостійним, ґрунтовним науковим дослідженням, в якому розглянуто структурні ключові елементи поховальної обрядовості; простежено диференціювання покійників на «чистих» і «нечистих»; проаналізовано обрядове спорядження покійника до потойбіччя та пов'язані з ним сюжети, також різноманітні практики захисту від мерця та смерті загалом; охарактеризовано чинники, які зумовлюють посмертну демонізацію та формування категорій «нечистих» покійників й домашніх духів; акцентовано на причинах їх посмертної з'яви, лексичних позначеннях, зовнішності, функціональності, часовій активності, способах нейтралізації; визначено часові межі гуцульської календарної обрядовості, коли відбуваються поминання, а покійники здійснюють локативні переміщення між світами; доведено, що поминальні практики народного календаря є симбіозом дохристиянських і християнських світоглядно-ритуальних компонентів; з'ясовано, що ці практики за основними характеристиками є продовженням ритуалів поховальної обрядовості, індивідуальних поминальних днів із тією відмінністю, що мають не лінійне, а циклічне здійснення; проаналізовано поминальні комплекси обрядів, зокрема обряд «гріти діда», для якого характерна багатоаспектна мотивація; простежено зв'язки між поховальною обрядовістю, поминальними мотивами календарної обрядовості та сюжетами «нижчої» міфології.

На нашу думку, вирішальне значення для якісного належного дослідження гуцульських поминально-поховальних реалій та обґрунтованих висновків щодо них мають польові етнографічні матеріали автора, зібрані упродовж 2015-2020 рр. у 34-ох населених пунктах Гуцульщини

(Надвірнянському, Косівському, Верховинському районах Івано-Франківської області; Вижницькому районі Чернівецької області; Рахівському районі Закарпатської області), які сьогодні зберігаються в архіві Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету та етнографічному архіві Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Саме це здебільшого забезпечило новизну рецензованої дисертації, ряд нових авторських спостережень і висновків.

Варто відзначити якісне оформлення наукового апарату роботи. Загалом праця є грамотною, цікавою та насиченою гуцульським діалектним матеріалом.

Автор опирається на широке коло джерел, серед яких архівні неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, Державного архіву Івано-Франківської області, Державного архіву Закарпатської області в м. Берегове, відділу рукописів ЛІШБ ім. В. Стефаника, рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, матеріали Етнографічного музею імені С. Уджелі у м. Кракові (Республіка Польща), низка опублікованих описів українських та іноземних етнографів середини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Залучення широкого кола архівних джерел і даних наукової літератури (загалом 728 позицій), використання та поєднання різних наукових методів забезпечили вмотивованість поточних і загальних висновків.

Наукова новизна одержаних результатів і повнота їхнього викладу в опублікованих працях. Наукова новизна дисертаційної праці В. П. Іванчука полягає в тому, що в ній вперше у науковий обіг введено авторські емпіричні матеріали польових експедиційних розвідок на теренах Гуцульщини; вперше проведене комплексне етнологічне дослідження трьох сегментів духовної культури гуцулів: поховальної обрядовості, поминальних мотивів у календарній обрядовості, демонологічних образів маністичного походження. Автор проаналізував сегменти поховальної обрядовості на основі споріднених ритуально-сміслових компонентів: уявлення про смерть, рядження на «той

світ», магичні практики задіяння властивостей мертвого тіла людини, знешкодження впливу покійника, смерті тощо.

Основні положення та висновки дисертації знайшли необхідне відображення в 11-ти публікаціях здобувача, чотири із яких опубліковані у виданнях, що входять до переліку фахових видань України зі спеціальності «032 Історія та археологія» з присвоєнням категорії «Б», одна в закордонному фаховому періодичному науковому виданні, що виходить на території держави-члена Європейського Союзу.

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Подана до захисту дисертація має чітку і продуману структуру, що відповідає виконанню мети та поставленим завданням дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків та списку використаних джерел.

У роботі представлений **перелік умовних скорочень** (с. 17-19), де з-поміж іншого поданий список населених пунктів, у яких здійснено польові дослідження.

У **вступі** (с. 20-25) чітко обґрунтовано актуальність проблеми, науково коректно сформульовано мету, яка корелює з темою, та конкретизується у завданнях, окреслено об'єкт та предмет роботи, хронологічні й географічні межі; вказано наукову новизну, а також практичне значення дисертації. Логічно окреслено систему використаних в роботі теоретико-методологічних дослідницьких методів.

У першому розділі дисертаційної роботи «**Джерельно-історіографічні та теоретико-методологічні засади дослідження**» (с. 26-56) В. Іванчук детально проаналізував стан наукового дослідження проблеми, джерельну базу та методологію роботи. Дисертант справедливо зауважив, що при вивченні даної теми «...Малодослідженими є концепти «правильної»/«неправильної» смерті, магичні практики з використанням властивостей тіла небіжчика, основні рефлексії, пов'язані з душею мерця...В дискурсі «нижчої» міфології відсутні праці, які б розглядали гуцульські маністичні образи через базові їх

характеристики, відомі на всіх теренах проживання цієї групи... Дисбаланс очевидний і в територіальному відношенні, оскільки часто окреслені нами питання розглянуті в етнолокальному чи регіональному вимірі, що суперечить принципу цілісного вивчення культурних явищ. Тому визріла необхідність у системному дослідженні визначених тематичних напрямків, аналітичному пізнанні їх внутрішньообрядових і мотиваційно-сміслових основ» (с. 48-49).

У другому розділі **«Магічно-танатологічні та ритуально-маністичні аспекти поховальної обрядовості»** (с. 57-101) дисертант аналізує реценцію «правильної» смерті та відповідно загальноприйнятого поховального обряду, наводить різноманітні практики пришвидшення та полегшення процесу помирання, посмертного спорядження покійника, приклади використання при цьому родильної та весільної атрибутики; трактує тіло мерця та речі, які мали до нього відношення, як джерело магічної сили, що використовуються гуцулами для отримання потрібного бажаного результату в повсякденних реаліях; характеризує способи захисту, покликані нейтралізувати смерть та шкідливий вплив небіжчика, зокрема і роздачу «помани», яку вважає символічним способом передачі жертви померлому на «той світ» (с. 100).

У третьому розділі **«Демонізація померлих у «нижчій» міфології»** (с. 102-154) автор проаналізував традиційні уявлення гуцулів про «неправильну» смерть та відповідно «нечистих» мерців, які через особливий характер смерті (передчасної, насильницької, неприродної) не могли перейти на «той» світ, тому продовжували посмертне існування на межі двох світів. Дисертант термінологічно диференціював їх на різні категорії та зарахував сюди тих, хто закінчив життя раптово, насильницьки, передчасно, непередбачено в матеріальному і морально-християнському аспектах внаслідок дорожньої аварії, вбивства, утоплення, падіння дерева, зупинки серця, зовнішнього впливу ворожбитства, прокльонів тощо. «Ходячими» покійниками В. Іванчук справедливо номінує і тих, які померли «правильною» смертю, але через певні причини (недотримання процедури поховально-поминального обряду, надмірне оплакування тощо) повертаються з «того світу», тобто «ходять» (с. 103). У народній уяві гуцулів такі покійники ставали типовими

представниками «нижчої» міфології, тобто різними демонологічними персонажами та істотами, яких треба остерігатись, із якими треба боротись тощо.

Протилежними за своєю суттю є домашні духи, які померли «правильною» смертю, пройшли «повноцінний» поховально-поминальний обряд і тому набули статусу духів-опікунів нащадків. І хоча, як зазначає автор, у гуцулів не збереглося чітких світоглядних кореляцій між домашніми духами й маністичними мотивами, все ж таку взаємозалежність він вдало реконструює через залучення емпіричного матеріалу з інших етнічних теренів.

У четвертому розділі «**Мерці та поминальні мотиви в календарній обрядовості**» (с. 154-189) основна увага дисертанта зосереджена на розгляді та характеристиці народних уявлень гуцулів про покійників та їх ушануванні в різні періоди народного календаря, адже такі поминальні практики покликані були задобрити, умилювати померлих і водночас відвернути їхню шкоду. Щоправда, лівова частка тексту розділу присвячена поминальним мотивам у зимовій та весняній обрядовостях, віруванням про рахманів, в той час як літні та осінні поминальні календарні мотиви висвітлені значно бідніше. Зрештою, сам автор зазначає, що «у гуцулів порівняно з іншими етнографічними групами українців, народів Східної Європи слабше виражена тематика календарної активізації «безпірних» мерців, поминань осіннього періоду» (с. 189).

Розділи дисертації логічно пов'язані між собою, що свідчить про комплексний підхід до розв'язання поставленої проблеми. Їх аналіз дає підстави вважати, що об'єкт, предмет, мета і завдання дисертаційного дослідження відповідають спеціальності «032 Історія та археологія».

Завершується робота розгорнутими **висновками** (с. 190-195), які впливають зі змісту, є логічними та віддзеркалюють основні результати дисертації, та грамотно оформленим **списком використаних джерел** (с. 196-256).

Загалом позитивним набутком дослідника вважаємо часте звернення до «живої мови» респондентів, тобто цитування зібраного фактичного матеріалу,

що полегшує сприйняття змісту дослідження загалом і збагачує його гуцульською діалектною палітрою.

Зауваження і дискусійні положення. Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу, її актуальність та ретельне опрацювання великої кількості джерел та наукової літератури, водночас вважаємо за необхідне висловити наступні зауваження та побажання:

1. Із структурою роботи та назвами її розділів загалом погоджусмося, але гадаємо, що для збереження архітекtonіки дисертанту варто було би останній розділ «Мерці та поминальні мотиви в календарній обрядовості», як і попередні, розділити на підрозділи, скажімо, окремо виділити поминальні мотиви зимово-весняної та літньо-осінньої обрядовостей.

2. У майбутньому, готуючи до друку монографію, автору, зважаючи на тему дисертації, радимо проаналізувати поминальні мотиви не лише у календарних, а й загалом сімейних обрядах. Тим паче, що у тексті дисертації такий матеріал фіксується. Зокрема, В. Іванчук зазначає, що «поховальна обрядовість тісно споріднена з весільною» (с. 49), вказує на взаємопов'язаність «трьох актів родинної обрядовості й зближення новонародженого, парченої, небіжчика як осіб, котрі здійснюють обряд переходу» (с. 70), наводить приклади задіяння родильної та весільної атрибутики при спорядженні покійника (с. 68-69), проводить аналогії між символікою «мертвої води» та води з першої купелі дитини (с. 91), аналізує післясмертний родильний обряд «колачин» тощо (с. 123).

3. Хоча поховально-поминальна сфера гуцулів і належить до ділянки традиційної духовної культури, все ж вважаємо, що це є децю широким трактуванням об'єкта дослідження. Виходячи з теми дисертації, останній можна обмежити традиційними уявленнями гуцулів про померлих в обрядах та віруваннях.

4. Аналізуючи та диференціюючи різні категорії «нечистих» покійників, дисертант оперує поняттям «неправильної» смерті, із якою пов'язує мотив «не

вижитого віку». Побіжно згадує автор роботи і властивий для слов'янської демонологічної традиції мотив «пережитого віку» (с. 131), але з тексту дисертації незрозуміло, чи репрезентовані у гуцульських локальних народних віруваннях уявлення про тих покійників, які «пережили вік» і яких дослідники також відносять до категорії «нечистих».

5. У роботі часто вживані терміни, зокрема «нижча» міфологія (НМ), міфологічний персонаж (МФ), Буковинська Гуцульщина (БГ), Галицька Гуцульщина (ГГ), Закарпатська Гуцульщина (ЗГ), пишуться по-різному - то через аббревіатуру, то повністю, то знову скорочено.

Висловленні зауваження суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертації Василя Іванчука й загалом не ставлять під сумнів отримані наукові результати дисертанта.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам Міністерства освіти і науки України. Дисертаційна робота на тему «Померлі в обрядах і віруваннях кінця ХІХ – початку ХХІ століття (на матеріалах Гуцульщини)» виконана вперше і поглиблює існуючі знання етнографічної науки, а саме є суттєвим внеском до вивчення традиційних вірувань та уявлень гуцулів про померлих, заповнює прогалини танатологічних розвідок загалом. Важливо, що ці уявлення проаналізовані крізь призму трьох компонентів (поховальної обрядовості, демонологічних персонажів маністичної генези як складників «нижчої» міфології та поминальних мотивів у народному календарі), поєднання яких і дало змогу дисертанту реалізувати поставлену мету та завдання.

Дисертація є цілісним, завершеним, цікавим за змістом дослідженням, яке містить науково обґрунтовані результати і висновки щодо світоглядних засад поховально-поминальної обрядовості, безпосереднього впливу померлих на існування живих, диференціації покійників та їх зв'язок із персонажами демонологічного світу. З'ясовані автором й етнолокальні та загальноєтнічні риси, смислове підґрунтя, трансформації, стан сучасного побутування

складників поховально-поминальної обрядовості, міфологічних сюжетів, пов'язаних із демонізованими покійниками.

Вважаємо, що дисертаційна робота на тему «Померлі в обрядах і віруваннях кінця XIX – початку XXI століття (на матеріалах Гуцульщини)» виконана на належному теоретичному рівні, відповідає вимогам п. п. 9, 10, 11 «Про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №167 від 06.03.2019 (зі змінами №979 від 21.10.2020; №608 від 09.06.2021), Наказу МОН України №40 від 12.01.2017 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», а її автор Іванчук Василь Петрович цілком заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України, економічної теорії

та туризму Львівського національного

університету ветеринарної медицини

та біотехнологій імені С.З.Гжицького

Н. М. Войтович

ВІРНО

НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛУ КАДРІВ
ЛЬВІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ
ТА БІОТЕХНОЛОГІЙ
ІМЕНІ С.З.ГЖИЦЬКОГО

О. Тентощ

Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника
Вх. № 103.04-30/11
від 07.02.2022